

अथैकादशोऽध्यायः

अकरावा अध्याय (विश्वरूपदर्शनयोग) श्लोक ११-५७

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ ११-१ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, मदनुग्रहाय = माझ्यावर
अनुग्रह करण्यासाठी, यत् = जे, परमम् = परम, गुह्यम् =
गोपनीय, अध्यात्मसञ्ज्ञितम् = अध्यात्मविषयक, वचः = वचन
(म्हणजे उपदेश), त्वया = तुम्ही, उक्तम् = सांगितले, तेन =
त्यायोगाने, अयम् = हे, मम = माझे, मोहः = अज्ञान, विगतः =
नष्ट झाले ॥ ११-१ ॥

अर्थ:-

अर्जुन म्हणाला, माझ्यावर कृपा करण्यासाठी आपण जो
अत्यंत गुप्त अध्यात्मविषयक उपदेश मला केला, त्याने माझे हे
अज्ञान नाहीसे झाले. ॥ ११-१ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ ११-२ ॥

अन्वयार्थ

हि = कारण, कमलपत्राक्ष = हे कमलनेत्रा, त्वत्तः = आपणाकडून, भूतानाम् = भूतांचे, भवाप्ययौ = उत्पत्ती व प्रलय, मया = मी, विस्तरशः = विस्तारपूर्वक, श्रुतौ = ऐकले आहेत, च = तसेच, (तव) = आपला, अव्ययम् = अविनाशी, माहात्म्यम् = महिमा, अपि = सुद्धा, (श्रुतः) = ऐकला आहे ॥ ११-२ ॥

अर्थ:-

कारण हे कमलदलनयना, मी आपल्याकडून भूतांची उत्पत्ती आणि प्रलय विस्तारपूर्वक ऐकले आहेत. तसेच आपला अविनाशी प्रभावही ऐकला आहे. ॥ ११-२ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ११-३ ॥

अन्वयार्थ

परमेश्वर = हे परमेश्वरा, त्वम् = आपण, आत्मानम् = स्वतःबद्दल, यथा = जसे, आत्थ = सांगत आहात, एतत् एवम् (एव) = हे ठीक असेच आहे (तरी सुद्धा), पुरुषोत्तम = हे पुरुषोत्तमा, ते = तुमचे, ऐश्वरम् रूपम् = ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ती,

बल, वीर्य आणि तेज यांनी युक्त अशा षडैश्वर्यसंपन्न रूपाला, द्रष्टुम् = प्रत्यक्ष पाहाण्याची, इच्छामि = माझी इच्छा आहे ॥ ११-३ ॥

अर्थ:-

हे परमेश्वरा, आपण आपल्याविषयी जसे सांगत आहात, ते बरोबर तसेच आहे. हे पुरुषोत्तमा, आपले ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ती, बल, वीर्य आणि तेज यांनी युक्त ईश्वरी स्वरूप मला प्रत्यक्ष पाहाण्याची इच्छा आहे. ॥ ११-३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ११-४ ॥

अन्वयार्थ

प्रभो = हे प्रभो, मया = माझ्याकडून, तत् = ते तुमचे रूप, द्रष्टुम् = पाहिले जाणे, शक्यम् = शक्य आहे, इति = असे, यदि = जर, मन्यसे = तुम्हांला वाटत असेल, ततः = तर मग, योगेश्वर = हे योगेश्वरा, त्वम् = तुम्ही, अव्ययम् आत्मानम् = तुमचे ते अविनाशी रूप, मे = मला, दर्शय = दाखवा ॥ ११-४ ॥

अर्थ:-

हे प्रभो, जर मला आपले ते रूप पाहता येईल, असे आपल्याला वाटत असेल, तर हे योगेश्वरा, त्या अविनाशी स्वरूपाचे मला दर्शन घडवा. ॥ ११-४ ॥

श्रीभगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ११-५ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, पार्थ = हे पार्था (अर्थात पृथापुत्रअर्जुना), अथ = आता, मे = माझी, शतशः = शेकडो, सहस्रशः = हजारो, नानाविधानि = नाना प्रकारची, च = आणि, नानावर्णाकृतीनि = नाना वर्ण आणि नाना आकृती असणारी अशी, दिव्यानि = अलौकिक, रूपाणि = रूपे, पश्य = तू पाहा ॥ ११-५ ॥

अर्थ:-

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), आता तू माझी शेकडो-हजारो नाना प्रकारची, नाना रंगांची आणि नाना आकारांची अलौकिक रूपे पाहा. ॥ ११-५ ॥

पश्यादित्यान्वसून्ऋद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ११-६ ॥

अन्वयार्थ

भारत = हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), (मयि) = माझ्या ठिकाणी, आदित्यान् = अदितीचे बारा पुत्र, वसून् = आठ वसू, रुद्रान् = एकादश रुद्र, अश्विनौ = दोन अश्विनीकुमार, (च) = आणि, मरुतः = एकोणपन्नास मरुद् यांना, पश्य = तू पाहा, तथा = तसेच (आणखीसुद्धा), बहूनि = पुष्कळशी, अदृष्टपूर्वाणि = पूर्वी न पाहिलेली, आश्चर्याणि = आश्चर्ययुक्त रूपे, पश्य = तू पाहा ॥ ११-६ ॥

अर्थ:-

हे भारता (अर्थात भरतवंशी अर्जुना), माझ्यामध्ये अदितीच्या बारा पुत्रांना, आठ वसूंना, अकरा रुद्रांना, दोन्ही अश्विनीकुमारांना आणि एकोणपन्नास मरुद्गणांना पाहा. तसेच आणखीही पुष्कळशी यापूर्वी न पाहिलेली आश्चर्यकारक रूपे पाहा. ॥ ११-६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ११-७ ॥

अन्वयार्थ

गुडाकेश = हे अर्जुना, अद्य = आता, इह = या मम = माझ्या, देहे = शरीरात, एकस्थम् = एका जागी स्थित, सचराचरम् = चराचरासहित, कृत्स्नम् = संपूर्ण, जगत् = जग, पश्य = तू पाहा, (तथा) = तसेच, अन्यत् च = आणखी सुद्धा, यत् = जे, द्रष्टुम् = पाहण्याची, इच्छसि = तुला इच्छा वाटेल, (तदपि पश्य) = तेही पाहा ॥ ११-७ ॥

अर्थ:-

हे अर्जुना, आता या माझ्या शरीरात एकत्रित असलेले चराचरासह संपूर्ण जग पाहा. तसेच इतरही जे काही तुला पाहण्याची इच्छा असेल, ते पाहा. ॥ ११-७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ११-८ ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, माम् = मला (तू), अनेन स्वचक्षुषा = आपल्या या लौकिक नेत्रांनी, द्रष्टुम् = पाहण्यास, न एव शक्यसे = निःसंदेह समर्थ नाहीस, (अतः) = म्हणून, ते = तुला, दिव्यम् = दिव्य अर्थात अलौकिक, चक्षुः = दृष्टी, ददामि = देतो (तित्त्या सहाय्याने), मे = माझी, ऐश्वरम् योगम् = ईश्वरीय योगशक्ती, पश्य = पाहा ॥ ११-८ ॥

अर्थ:-

परंतु मला तू या तुझ्या चर्मचक्षुंनी खात्रीने पाहू शकणार नाहीस, म्हणून मी तुला दिव्य दृष्टी देतो. तिच्या सहाय्याने तू माझी ईश्वरी योगशक्ती पाहा. ॥ ११-८ ॥

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ११-९ ॥

अन्वयार्थ

सञ्जय = संजय, उवाच = म्हणाले, राजन् = हे राजन, एवम् = अशा प्रकारे, उक्त्वा = बोलून, ततः = त्यानंतर, महायोगेश्वरः = महायोगेश्वर, (त्वं) = आणि, हरिः = सर्व पापांचा नाश करणाऱ्या अशा भगवंतांनी, पार्थाय = पार्थाला (अर्थात पृथापुत्र अर्जुनाला), परमम् = परम, ऐश्वरम् = ऐश्वर्ययुक्त, रूपम् = दिव्य स्वरूप, दर्शयामास = दाखविले ॥ ११-९ ॥

अर्थ:-

संजय म्हणाले, हे महाराज, महायोगेश्वर आणि सर्व पापांचा नाश करणाऱ्या भगवंतांनी (अर्थात श्रीकृष्णांनी) असे सांगून

मग पार्थात्ता (अर्थात् पृथापुत्रअर्जुनात्ता) परम ऐश्वर्ययुक्त दिव्य स्वरूप दाखविले. ॥ ११-९ ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्

अनेक दिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ ११-१० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११-११ ॥

अन्वयार्थ

अनेकवक्त्रनयनम् = अनेक मुखे व नेत्र यांनी युक्त,
अनेकाद्भुतदर्शनम् = अनेक अद्भुत दर्शने असणाऱ्या,
अनेकदिव्याभरणम् = पुष्कळशा दिव्य भूषणांनी युक्त, (च) =
आणि, दिव्यानेकोद्यतायुधम् = पुष्कळशी दिव्य शस्त्रे
हातांमध्ये उचलून धरणाऱ्या, दिव्यमाल्याम्बरधरम् = दिव्य
माला आणि वस्त्रे धारण करणाऱ्या, दिव्यगन्धानुलेपनम् =
संपूर्ण शरीरावर दिव्य गंधाचा लेप असणाऱ्या, सर्वाश्चर्यमयम् =
सर्व प्रकारच्या आश्चर्यांनी युक्त, अनन्तम् = अंत नसलेल्या,
(च) = आणि, विश्वतोमुखम् = सर्व बाजूंना तोंडे असणाऱ्या
विशट स्वरूप अशा, देवम् = परमदेव परमेश्वराला, (अर्जुनः
अपश्यत्) = अर्जुनाने पाहिले ॥ ११-१०, ११-११ ॥

अर्थ:-

अनेक तोंडे व डोळे असलेल्या, अनेक आश्चर्यकारक दर्शने असलेल्या, पुष्कळशा दिव्य अलंकारांनी विभूषित आणि पुष्कळशी दिव्य शस्त्रे हातात घेतलेल्या, दिव्य माळा आणि वस्त्रे धारण केलेल्या, तसेच दिव्य गंधाने विभूषित, सर्व प्रकारच्या आश्चर्यांनी युक्त, अनंतस्वरूप, सर्व बाजूंना तोंडे असलेल्या विराटस्वरूप परमदेव परमेश्वराला अर्जुनाने पाहिले.

॥ ११-१०, ११-११ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ ११-१२ ॥

अन्वयार्थ

यदि = जर, दिवि = आकाशामध्ये, सूर्यसहस्रस्य = हजार सूर्यांचा, युगपत् = एकदम, उत्थिता = उदय झाल्यामुळे उत्पन्न होणारा जो, भाः = प्रकाश, भवेत् = पडेल (तर), सा = तो (प्रकाश), तस्य = त्या, महात्मनः = विश्वरूप परमात्म्याच्या, भासः = प्रकाशाच्या, सदृशी = सदृश कदाचित, (स्यात्) = होईल ॥ ११-१२ ॥

अर्थ:-

आकाशात हजार सूर्य एकदम उगवले असता जो प्रकाश पडेल, तोही त्या विश्वरूप परमात्म्याच्या प्रकाशाइतका कदाचितच होईल म्हणजे होणार नाही. ॥ ११-१२ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यदेवदेवस्यशरीरे पाण्डवस्तदा ॥ ११-१३ ॥

अन्वयार्थ

तदा = त्यावेळी, अनेकधा = अनेक प्रकारांनी, प्रविभक्तम् = विभक्त म्हणजे पृथक्पृथक् असणारे, कृत्स्नम् = संपूर्ण, जगत् = जग, देवदेवस्य = देवांचा देव अशा श्रीकृष्ण भगवानाच्या, तत्र = त्या, शरीरे = शरीरामध्ये, एकस्थम् = एका जागी स्थित असे, पाण्डवः = पांडवाने (अर्थात पांडुपुत्र अर्जुनाने), अपश्यत् = पाहिले ॥ ११-१३ ॥

अर्थ:-

पांडवाने (पांडुपुत्र अर्जुनाने) त्यावेळी अनेक प्रकारांत विभागलेले संपूर्ण जग देवाधिदेव भगवान श्रीकृष्णांच्या त्या शरीरात एकत्रित असलेले पाहिले. ॥ ११-१३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ ११-१४ ॥

अन्वयार्थ

ततः = त्यानंतर, विस्मयाविष्टः = आश्चर्यचकित, (च) = आणि, हृष्टरोमा = शरीर पुलकित झालेल्या, सः = त्या, धनञ्जयः = धनंजयाने (अर्थात अर्जुनाने), देवम् = प्रकाशमय विश्वरूप परमात्म्याला (श्रद्धाभक्तिसहित), शिरसा = मस्तकाने, प्रणम्य = प्रणाम करून, कृताञ्जलिः = हात जोडून, (इति) = असे, अभाषत = म्हटले ॥ ११-१४ ॥

अर्थ:-

त्यानंतर तो आश्चर्यचकित झालेला व अंगावर रोमांच उभे राहिलेला धनंजय (अर्थात अर्जुन), प्रकाशमय विश्वरूप परमात्म्याला श्रद्धाभक्तीसह मस्तकाने प्रणाम करून हात जोडून म्हणाला ॥ ११-१४ ॥

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥
११-१५ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, देव = हे देवा, तव = तुमच्या, देहे = शरीरात, सर्वान् = संपूर्ण, देवान् = देव, तथा = तसेच, भूतविशेषसङ्घान् = अनेक भूतांचे समुदाय, कमलासनस्थम् = कमळाच्या आसनावर विराजित, ब्रह्माणम् = ब्रह्मदेव, ईशम् = महादेव, च = आणि, सर्वान् = संपूर्ण, ऋषीन् = ऋषी, च = तसेच, दिव्यान् = दिव्य, उरगान् = सर्प, पश्यामि = मी पाहत आहे ॥ ११-१५ ॥

अर्थ:-

अर्जुन म्हणाला, हे देवा, मी आपल्या दिव्य देहात संपूर्ण देवांना तसेच अनेक भूतांच्या समुदायांना, कमळाच्या आसनावर विराजमान झालेल्या ब्रह्मदेवांना, शंकरांना, सर्व ऋषींना तसेच दिव्य सर्पांना पाहत आहे. ॥ ११-१५ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप
॥ ११-१६ ॥

अन्वयार्थ

विश्वेश्वर = हे संपूर्ण विश्वाच्या स्वामी, अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् = अनेक भुजा, उदरे, मुखे आणि नेत्र यांनी युक्त, (तथा) = तसेच, सर्वतः = सर्व बाजूंना, अनन्तरूपम् = अनंत रूपे

असणाऱ्या अशा, त्वाम् = आपणाला, पश्यामि = मी पाहात आहे, विश्वरूप = हे विश्वरूपा, तव = आपला, अन्तम् = अंत, न पश्यामि = मला दिसत नाही, (तथा) = तसेच, न मध्यम् = मध्य दिसत नाही, पुनः = आणि, न आदिम् = आदीही दिसत नाही ॥ ११-१६ ॥

अर्थ:-

हे संपूर्ण विश्वाचे स्वामी, मी आपल्याला अनेक बाहू, पोटे, तोंडे आणि डोळे असलेले, तसेच सर्व बाजूंनी अनंत रूपे असलेले पाहात आहे. हे विश्वरूपा, मला आपला ना अंत दिसत, ना मध्य दिसत, ना आरंभ ॥ ११-१६ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तादीम्नानलार्कद्युतिमप्रमेयम्
॥ ११-१७ ॥

अन्वयार्थ

किरीटिनम् = मुकुटयुक्त, गदिनम् = गटेने युक्त, च = आणि, चक्रिणम् = चक्राने युक्त, (तथा) = तसेच, सर्वतः = सर्व बाजूंनी, दीप्तिमन्तम् = प्रकाशमान, तेजोराशिम् = तेजाचा पुंज, दीम्नानलार्कद्युतिम् = प्रज्वलित अग्नी आणि सूर्याच्या सदृश ज्योती यांनी युक्त, दुर्निरीक्ष्यम् = मोठ्या कष्टाने पाहिले

जाण्यास योग्य, समन्तात् = सर्व बाजूंनी, अप्रमेयम् = अप्रमेय-
स्वरूप अशा, त्वाम् = आपणास, पश्यामि = मी पाहात आहे ॥
११-१७ ॥

अर्थ:-

मी आपल्याला मुकुट घातलेले, गदा व चक्र धारण केलेले, सर्व
बाजूंनी प्रकाशमान तेजाचा समूह असे, प्रज्वलित अग्नी व सूर्य
यांच्याप्रमाणे तेजाने युक्त, पाहण्यास अतिशय कठीण आणि
सर्व दृष्टींनी अमर्याद असे पाहात आहे. ॥ ११-१७ ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥
११-१८ ॥

अन्वयार्थ

वेदितव्यम् = जाणून घेण्यास योग्य असे, परमम् = परम,
अक्षरम् = अक्षर म्हणजे परब्रह्म परमात्मा, त्वम् (एव असि) =
तुम्हीच आहात, अस्य = या, विश्वस्य = जगाचा, परम् = परम,
निधानम् त्वम् = आश्रय तुम्ही आहात, शाश्वतधर्मगोप्ता त्वम् =
सनातन धर्माचे रक्षक तुम्ही आहात, अव्ययः सनातनः पुरुषः
त्वम् = (आणि) अविनाशी सनातन पुरुष सुद्धा तुम्ही आहात,
(इति) = असे, मे मतः = माझे मत आहे ॥ ११-१८ ॥

अर्थ:-

आपणच जाणण्याजोगे परब्रह्म परमात्मा आहात. आपणच या जगाचे परम आधार आहात. आपणच अनादी धर्माचे रक्षक आहात आणि आपणच अविनाशी सनातन पुरुष आहात, असे मला वाटते. ॥ ११-१८ ॥

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं
तपन्तम् ॥ ११-१९ ॥

अन्वयार्थ

अनादिमध्यान्तम् = आदी, अंत आणि मध्य यांनी रहित,
अनन्तवीर्यम् = अनंत सामर्थ्याने युक्त, अनन्तबाहुम् = अनंत
बाहू असणाऱ्या, शशिसूर्यनेत्रम् = चंद्र व सूर्य रूपी नेत्र
असणाऱ्या, दीप्तहुताशवक्त्रम् = प्रज्वलित अग्निरूपी मुख
असणाऱ्या, (च) = आणि, स्वतेजसा = स्वतःच्या तेजाने, इदम् =
या, विश्वम् = जगाला, तपन्तम् = संतप्त करणाऱ्या अशा, त्वाम्
= आपणास, पश्यामि = मी पाहात आहे ॥ ११-१९ ॥

अर्थ:-

आपण आदी, मध्य आणि अंत नसलेले, अनंत सामर्थ्याने युक्त, अनंत बाहू असलेले, चंद्र व सूर्य हे ज्यांचे नेत्र आहेत, पेटलेल्या अग्नीसारखे ज्यांचे मुख आहे आणि आपल्या तेजाने या जगाला तापविणारे, असे आहात, असे मला दिसते. ॥ ११-१९ ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरंहि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

**दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन ॥
११-२० ॥**

अन्वयार्थ

महात्मन् = हे महात्मन्, द्यावापृथिव्योः = स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्यामधील, इदम् = हे, अन्तरम् = संपूर्ण आकाश, च = तसेच, सर्वाः = सर्व, दिशः = दिशा, त्वया एकेन हि = आपण एकट्यानेच, व्याप्तम् = परिपूर्ण (व्याप्त) आहेत, (तथा) = तसेच, तव = तुमचे, इदम् = हे, अद्भुतम् = अलौकिक, (च) = आणि, उग्रम् = भयंकर, रूपम् = रूप, दृष्ट्वा = पाहून, लोकत्रयम् = तिन्ही लोक, प्रव्यथितम् = अतिभयकंपित होत आहेत ॥ ११-२० ॥

अर्थ:-

हे महात्मन्, हे स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्यामधील आकाश आणि सर्व दिशा फक्त आपण एकट्यानेच व्यापून टाकल्या आहेत.

आपले हे अलौकिक आणि भयंकर रूप पाहून तिन्ही लोक अत्यंत भयभीत झाले आहेत. ॥ ११-२० ॥

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ ११-२१ ॥

अन्वयार्थ

अमी हि = तेच, सुरसङ्घाः = देवतांचे समुह, त्वाम् = तुमच्यात, विशन्ति = प्रवेश करीत आहेत, (च) = आणि, भीताः = भयभीत होऊन, केचित् = काही, प्राञ्जलयः = हात जोडून (तुमचे नाम व गुण यांचा), गृणन्ति = उच्चार करीत आहेत, (तथा) = तसेच, महर्षिसिद्धसङ्घाः = महर्षी व सिद्ध यांचे समुदाय, स्वस्ति = कल्याण असो, इति = असे, उक्त्वा = म्हणून, पुष्कलाभिः स्तुतिभिः = पुष्कळ स्तोत्रांचे द्वारे, त्वाम् = आपली, स्तुवन्ति = स्तुती करीत आहेत ॥ ११-२१ ॥

अर्थ:-

तेच देवतांचे समुदाय आपल्यात शिरत आहेत आणि काही भयभीत होऊन हात जोडून आपल्या नावांचे व गुणांचे वर्णन करीत आहेत. तसेच महर्षी व सिद्ध यांचे समुदाय, सर्वांचे

कल्याण होवो, अशी मंगलाशा करून उतमोतम स्तोत्रे म्हणून आपली स्तुती करीत आहेत. ॥ ११-२१ ॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ ११-२२ ॥

अन्वयार्थ

ये = जे, रुद्रादित्याः = अकरा रुद्र व बारा आदित्य, च = तसेच, वसवः = आठ वसू, साध्याः = साध्यांचे गण, विश्वे = विश्वेदेव, अश्विनौ = दोन अश्विनीकुमार, च = तसेच, मरुतः = मरुद्गण, च = आणि, ऊष्मपाः = पितरांचे समुदाय, च = तसेच, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः = गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि सिद्ध यांचे समुदाय, (सन्ति) = आहेत, (ते) = ते, सर्वे = सर्व जण, विस्मिताः = विस्मित होऊन, त्वाम् एव वीक्षन्ते = तुम्हांलाच पाहात आहेत ॥ ११-२२ ॥

अर्थ:-

अकरा रुद्र, बारा आदित्य तसेच आठ वसू, साध्यगण, विश्वेदेव, दोन अश्विनीकुमार, मरुद्गण आणि पितरांचे समुदाय, तसेच

गंधर्व, यक्ष, राक्षस आणि सिद्धांचे समुदाय आहेत, ते सर्वच चकित होऊन आपल्याकडे पाहात आहेत. ॥ ११-२२ ॥

रूपं महते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम्।

**बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥
११-२३ ॥**

अन्वयार्थ

महाबाहो = हे महाबाहो, बहुवक्त्रनेत्रम् = अनेक मुखे आणि नेत्र असलेले, बहुबाहूरुपादम् = पुष्कळ हात, मांड्या व पाय असणारे, बहूदरम् = पुष्कळ पोटे असणारे, बहुदंष्ट्राकरालम् = पुष्कळशा दाढांमुळे अत्यंत विकराल, (च) = आणि, महत् = महान असे, ते = आपले, रूपम् = रूप, दृष्ट्वा = पाहून, लोकाः = सर्व लोक, प्रव्यथिताः = व्याकूल होत आहेत, तथा = तसेच, अहम् (अपि) = मी सुद्धा व्याकूल होत आहे ॥ ११-२३ ॥

अर्थ:-

हे महाबाहो, आपले अनेक तोंडे, अनेक डोळे, अनेक हात, मांड्या व पाय असलेले, अनेक पोटांचे आणि अनेक दाढांमुळे अतिशय भयंकर असे महान रूप पाहून सर्व लोक व्याकूल होत आहेत. तसेच मीही व्याकूल होत आहे. ॥ ११-२३ ॥

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च
विष्णो ॥ ११-२४ ॥

अन्वयार्थ

हि = कारण, विष्णो = हे विष्णू, नभःस्पृशम् = आकाशाला
स्पर्श करणाच्या, दीप्तम् = देदीप्यमान, अनेकवर्णम् = अनेक
वर्णांनी युक्त, (तथा) = तसेच, व्यात्ताननम् = मुखे पसरलेल्या,
(च) = आणि, दीप्तविशालनेत्रम् = प्रकाशमान विशाल नेत्रांनी
युक्त अशा, त्वाम् = तुम्हाला, दृष्ट्वा = पाहून,
प्रव्यथितान्तरात्मा = अंतःकरण भयभीत झालेल्या अशा मला,
धृतिम् = धैर्य, च = व, शमम् = शांती, न विन्दामि = मिळत
नाही ॥ ११-२४ ॥

अर्थ:-

कारण हे विष्णो, आकाशाला जाऊन भिडलेल्या, तेजस्वी,
अनेक रंगांनी युक्त, पसरलेली तोंडे व तेजस्वी विशाल डोळे
यांनी युक्त अशा आपल्याला पाहून भयभीत अंतःकरण
झालेल्या माझे धैर्य व शांती नाहीशी झाली आहेत. ॥ ११-२४ ॥

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव
कालानलसन्निभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥
११-२७ ॥

अन्वयार्थ

दंष्ट्राकरालानि = दाढांमुळे विकराल, (च) = आणि,
कालानलसन्निभानि = प्रलयकाळच्या अग्नीसारखी
प्रज्वलित, ते = तुमची, मुखानि = मुखे, दृष्ट्वा = पाहून, दिशः
= दिशा, न जाने = मला कळेनाशा झाल्या आहेत, च = तसेच,
शर्म एव = सुखसुद्धा, न लभे = मला प्राप्त होत नाही (म्हणून),
देवेश = हे देवेशा, जगन्निवास = जे जगन्निवासा, प्रसीद =
तुम्ही प्रसन्न व्हा ॥ ११-२७ ॥

अर्थ:-

दाढांमुळे भयानक व प्रलयकाळच्या अग्नीसारखी प्रज्वलित
आपली तोंडे पाहून मला दिशा कळेनाशा झाल्या असून माझे
सुखही हरपले आहे. म्हणून हे देवाधिदेवा, हे जगन्निवासा,
आपण प्रसन्न व्हा. ॥ ११-२७ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्यपुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहारम्दीयैरपि योधमुख्यैः

॥ ११-२६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशान्ति दंष्ट्राकरालानि
भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः॥
११-२७ ॥

अन्वयार्थ

अमी = ते, सर्वे एव = सर्वच, धृतराष्ट्रस्य = धृतराष्ट्राचे, पुत्राः =
पुत्र, अवनिपालसङ्घैः सह = राजांच्या समुदायांसहित, त्वाम् =
तुमच्यात, (प्रविशन्ति) = प्रवेश करीत आहेत, च = आणि,
भीष्मः = भीष्म पितामह, द्रोणः = द्रोणाचार्य, तथा = तसेच,
असौ = तो, सूतपुत्रः = कर्ण, (च) = आणि, अस्मदीयैः अपि =
आमच्या पक्षातील, योधमुख्यैः = प्रधान योद्ध्यांच्या सुद्धा, सह
= सहित, (सर्वे) = सर्वच्या सर्वजण, ते = तुमच्या,
दंष्ट्राकरालानि = दाढांमुळे विकराल, भयानकानि = भयानक
अशा, वक्त्राणि = मुखांमध्ये, त्वरमाणाः = मोठ्या वेगाने पळत,
विशान्ति = प्रवेश करीत आहेत, (च) = आणि, केचित् = काही,
चूर्णितैः = चूर्ण झालेल्या, उत्तमाङ्गैः = मस्तकांसहित, (तव) =
तुमच्या, दशनान्तरेषु = दातांच्यामध्ये, विलग्नाः = चिकटलेले
असे, संदृश्यन्ते = दिसून येत आहेत ॥ ११-२६, ११-२७ ॥

अर्थ:-

ते सर्व धृतराष्ट्राचे पुत्र राजसमुदायासह आपल्यात प्रवेश करीत आहेत आणि पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य तसेच तो कर्ण आणि आमच्या बाजूच्याही प्रमुख योद्ध्यांसह सगळेच आपल्या दाढांमुळे भयंकर दिसणाऱ्या तोंडात मोठ्या वेगाने धावत धावत जात आहेत आणि कित्येक डोकी चिरडलेले आपल्या दाढांच्या फटीत अडकलेले दिसत आहेत. ॥ ११-२६, ११-२७ ॥

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखाद्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीर विशन्ति
वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ ११-२८ ॥

अन्वयार्थ

यथा = ज्याप्रमाणे, नदीनाम् = नद्यांचे, बहवः = पुष्कळसे, अम्बुवेगाः = जलाचे प्रवाह (स्वाभाविकपणे), समुद्रम् एव = समुद्राकडेच, अभिमुखाः = संमुख होऊन, द्रवन्ति = धावतात म्हणजे समुद्रात प्रवेश करतात, तथा = त्याप्रमाणे, अमी = ते, नरलोकवीरः (अपि) = नरलोकाचे श्रेष्ठ वीरसुद्धा, तव = तुमच्या, अभिविज्वलन्ति = प्रज्वलित, वक्त्राणि = मुखांमध्ये, विशन्ति = प्रवेश करीत आहेत ॥ ११-२८ ॥

अर्थ:-

ज्याप्रमाणे नद्यांचे पुष्कळसे जलप्रवाह स्वाभाविकच समुद्राच्याच दिशेने धाव घेतात अर्थात समुद्रात प्रवेश करतात, त्याचप्रमाणे ते मनुष्यलोकातील वीर आपल्या प्रज्वलित तोंडात शिरत आहेत. ॥ ११-२८ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि
समृद्धवेगाः॥ ११-२९ ॥

अन्वयार्थ

यथा = ज्याप्रमाणे, पतङ्गा = पतंग, नाशाय = नष्ट होण्यासाठी, समृद्धवेगाः = अतिवेगाने दौडत, प्रदीप्तम् = प्रज्वलित, ज्वलनम् = अग्नीमध्ये, विशन्ति = प्रवेश करतात, तथा एव = त्याचप्रमाणे, (एते) = हे, लोकाः अपि = सर्व लोकसुद्धा, नाशाय = स्वतःचा नाश करून घेण्यास, समृद्धवेगाः = अतिवेगाने धावत, तव = तुमच्या, वक्त्राणि = मुखांमध्ये, विशन्ति = प्रवेश करीत आहेत ॥ ११-२९ ॥

अर्थ:-

जसे पतंग नष्ट होण्यासाठी पेटलेल्या अग्नीत अतिशय वेगाने धावत शिरतात, तसेच हे सर्व लोकही स्वतःच्या नाशासाठी

आपल्या तोंडात अतिशय वेगाने धावत प्रवेश करीत आहेत. ॥
११-२९ ॥

लेलिह्यसे

ग्रसमानः

समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो
॥ ११-३० ॥

अन्वयार्थ

ज्वलद्भिः = प्रज्वलित, वदनैः = मुखांचे द्वारा, समग्रान् =
संपूर्ण, लोकान् = लोकांना, ग्रसमानः = ग्रास करीत त्यांना,
समन्तात् = सर्व बाजूंनी, लेलिह्यसे = वारंवार गिलत आहात,
विष्णो = हे विष्णू, तव = तुमचा, उग्राः = उग्र, भासः = प्रकाश,
समग्रम् = संपूर्ण, जगत् = जगाला, तेजोभिः = तेजाच्या द्वारा,
आपूर्य = परिपूर्ण करून, प्रतपन्ति = संतप्त करीत आहात ॥
११-३० ॥

अर्थ:-

आपण त्या सर्व लोकांना प्रज्वलित तोंडांनी गिलत गिलत सर्व
बाजूंनी वारंवार चाटत आहात. हे विष्णो, आपला प्रखर प्रकाश
सर्व जगाला तेजाने पूर्ण भरून तापवीत आहे. ॥ ११-३० ॥

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववरप्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्
॥ ११-३१ ॥

अन्वयार्थ

मे = मला, आख्याहि = तुम्ही सांगा की, उग्ररूपः = उग्ररूप
असणारे, भवान् = तुम्ही, कः = कोण आहात, देववर = हे
देवांमध्ये श्रेष्ठा, ते = तुम्हाला, नमः = नमस्कार, अस्तु = असो,
प्रसीद = तुम्ही प्रसन्न व्हा, आद्यम् = आदिपुरुष अशा, भवन्तम्
= तुम्हांस, विज्ञातुम् = विशेषरूपाने जाणून घेण्याची, इच्छामि
= मला इच्छा आहे, हि = कारण, तव = तुमची, प्रवृत्तिम् =
प्रवृत्ती, न प्रजानामि = मला कळत नाही ॥ ११-३१ ॥

अर्थ:-

मला सांगा की, भयंकर रूप धारण करणारे आपण कोण
आहात? हे देवश्रेष्ठा, आपणास नमस्कार असो. आपण प्रसन्न
व्हा. आदिपुरुष अशा आपल्याला मी विशेष रीतीने जाणू
इच्छितो. कारण आपली ही करणी मला कळत नाही. ॥ ११-३१
॥

श्रीभगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः

।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु
योधाः ॥ ११-३२ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले,
लोकक्षयकृत् = लोकांचा नाश करणारा, प्रवृद्धः = वाढलेला
असा, कालः = महाकाल, अस्मि = मी आहे, इह = या समयी,
लोकान् = या लोकांना, समाहर्तुम् = नष्ट करण्यासाठी, प्रवृत्तः
= मी प्रवृत्त झालो आहे (म्हणून), ये = जे, प्रत्यनीकेषु =
प्रतिपक्षीयांच्या सैन्यामध्ये, अवस्थिताः = स्थित असणारे,
योधाः = योद्धे लोक आहेत, (ते) = ते, सर्वे = सर्व, त्वाम् ऋते
अपि न भविष्यन्ति = तुझ्याशिवायही राहणार नाहीत म्हणजे
तू युद्ध केले नाहीस तरीसुद्धा त्या सर्वांचा नाश होऊन जाईल
॥ ११-३२ ॥

अर्थ:-

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, मी लोकांचा नाश करणारा
वाढलेला महाकाल आहे. यावेळी या लोकांच्या नाशासाठी मी
प्रवृत्त झालो आहे. म्हणून शत्रुपक्षीय सैन्यात जे योद्धे आहेत, ते

सर्व तुड्याशिवायही राहणार नाहीत. म्हणजेच तू युद्ध केले नाहीस, तरी या सर्वांचा नाश होणार आहे. ॥ ११-३२ ॥

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्व राज्यं
समृद्धम्।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥
११-३३ ॥

अन्वयार्थ

तस्मात् = म्हणून, त्वम् = तू, उत्तिष्ठ = उठ, यशः = यश,
लभस्व = प्राप्त करून घे, (त्वं) = आणि, शत्रून् = शत्रूंना, जित्वा
= जिंकून, समृद्धम् = धनधान्याने संपन्न असे, राज्यम् =
राज्य, भुङ्क्व = भोग, एते = हे सर्व (शूरवीर), पूर्वम् =
अगोदरच, मया एव = माझ्याकडूनच, निहताः = मारले गेलेले
आहेत, सव्यसाचिन् = हे सव्यसाची अर्जुना, निमित्तमात्रम् एव
= केवळ निमित्तमात्र, भव = तू हो ॥ ११-३३ ॥

अर्थ:-

म्हणूनच तू उठ. यश मिळव. शत्रूंना जिंकून धनधान्यसंपन्न
राज्याचा उपभोग घे. हे सर्व शूरवीर आधीच माझ्याकडून मारले
गेलेले आहेत. हे सव्यसाची अर्जुना, तू फक्त निमित्तमात्र हो. ॥

११-३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे
सपत्नान् ॥ ११-३४ ॥

अन्वयार्थ

द्रोणम् = द्रोणाचार्य, च = आणि, भीष्मम् = भीष्म पितामह, च = तसेच, जयद्रथम् = जयद्रथ, च = आणि, कर्णम् = कर्ण, तथा = तसेच, अन्यान् अपि = आणखीसुद्धा बरेचसे, मया = माझ्याकडून, हतान् = मारले गेले आहेत त्या, योधवीरान् = शूरवीरयोद्ध्यांना, त्वम् = तू, जहि = ठार कर, मा व्यथिष्ठाः = भिऊ नकोस(निःसंदेहपणे), रणे = युद्धामध्ये, सपत्नान् = वैन्यांना, जेतासि = तू जिंकशील, (अतः) = म्हणून, युध्यस्व = युद्ध कर ॥ ११-३४ ॥

अर्थ:-

द्रोणाचार्य आणि पितामह भीष्म तसेच जयद्रथ आणि कर्ण, त्याचप्रमाणे माझ्याकडून मारल्या गेलेल्या इतरही पुष्कळ शूर योद्ध्यांना तू मार. भिऊ नकोस. युद्धात तू खात्रीने शत्रूंना जिंकशील. म्हणून युद्ध कर. ॥ ११-३४ ॥

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वावचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥
११-३५ ॥

अन्वयार्थ

सञ्जय = संजय, उवाच = म्हणाले, केशवस्य = केशव
भगवानांचे, एतत् = हे, वचनम् = वचन, श्रुत्वा = ऐकल्यावर,
किरीटी = किरीटी अर्जुन, कृताञ्जलिः = हात जोडून, वेपमानः
= कापत कापत, नमस्कृत्वा = नमस्कार करून, भूयः एव =
पुनःसुद्धा, भीतभीतः = अत्यंत भयभीत होऊन, प्रणम्य =
प्रणाम करून, कृष्णम् = भगवान श्रीकृष्णाला, सगद्गदम् =
गद्गद वाणीने, आह = म्हणाला ॥ ११-३५ ॥

अर्थ:-

संजय म्हणाले, भगवान केशवांचे हे बोलणे ऐकून किरीटी
अर्जुनाने हात जोडून कापत कापत नमस्कार केला आणि
फिरूनही अत्यंत भयभीत होऊन प्रणाम करून भगवान
श्रीकृष्णांना सद्गदित होऊन तो म्हणाला ॥ ११-३५ ॥

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च
सिद्धसङ्घाः ॥ ११-३६ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, हृषीकेश = हे अंतर्यामी
श्रीकृष्णा, स्थाने = हे योग्य आहे की, तव = तुमच्या, प्रकीर्त्या
= नाम-गुण आणि प्रभाव यांच्या कीर्तनाने, जगत् = जग,
प्रहृष्यति = अतिहर्षित होत आहे, च = आणि, अनुरज्यते =
अनुरागसुद्धा प्राप्त करून घेत आहे, (तथा) = तसेच, भीतानि =
भयभीत, रक्षांसि = राक्षसलोक, दिशः = दिशादिशांत, द्रवन्ति
= पळू लागले आहेत, च = आणि, सर्वे = सर्व, सिद्धसङ्घाः =
सिद्धगणांचे समुदाय, नमस्यन्ति = नमस्कार करीत आहेत ॥
११-३६ ॥

अर्थ:-

अर्जुन म्हणाला, हे अंतर्यामी श्रीकृष्णा, आपले नाव, गुण आणि
प्रभाव यांच्या वर्णनाने जग अतिशय आनंदित होते व
तुमच्यावर अतिशय प्रेम करू लागते. तसेच भ्यालेले राक्षस
दिशादिशांत पळून जात आहेत आणि सर्व सिद्धगणांचे समुदाय
आपल्याला नमस्कार करीत आहेत, हे योग्यच होय. ॥ ११-३६
॥

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे
ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥
११-३७ ॥

अन्वयार्थ

महात्मन् = हे महात्मन, ब्रह्मणः, अपि = ब्रह्मदेवाचा सुद्धा,
आदिकर्त्रे = आदिकर्ता, च = आणि, गरीयसे = सर्वात मोठा
अशा, ते = तुम्हाला, कस्मात् = कसा बरे, न नमेरन् = ते
नमस्कार करणार नाहीत, (यतः) = कारण, अनन्त = हे
अनंता, देवेश = हे देवेशा, जगन्निवास = हे जगन्निवासा, यत्
= जे, सत् = सत, असत् = असत, (च) = आणि, तत्परम् =
त्यांच्या पत्नीकडे, अक्षरम् = अक्षर म्हणजे सच्चिदानंदघन ब्रह्म
आहे, (तत्) = ते, त्वम् = तुम्हीच आहात ॥ ११-३७ ॥

अर्थ:-

हे महात्मन, ब्रह्मदेवाचेही आदिकारण आणि सर्वात श्रेष्ठ अशा
आपल्याला हे नमस्कार का बरे करणार नाहीत? कारण हे
अनंता, हे देवाधिदेवा, हे जगन्निवासा, जे सत, असत व
त्यापत्नीकडील अक्षर अर्थात सच्चिदानंदघन ब्रह्म आहे, ते
आपणच आहात. ॥ ११-३७ ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्

।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥

११-३८ ॥

अन्वयार्थ

आदिदेवः = आदिदेव, (च) = आणि, पुराणः = सनातन, पुरुषः = पुरुष, त्वम् = तुम्ही आहात, अस्य = या, विश्वस्य = जगाचे, परम् = परम, निधानम् = आश्रय, त्वम् = तुम्ही आहात, च = आणि, वेत्ता = जाणणारा, च = तसेच, वेद्यम् = जाणण्यास योग्य, (च) = आणि, परम् = परम, धाम = धाम, असि = तुम्ही आहात, अनन्तरूप = हे अनंतरूपा, विश्वम् = हे सर्व जग, त्वया = तुमच्याकडून, ततम् = व्याप्त म्हणजे परिपूर्ण आहे ॥ ११-३८ ॥

अर्थ:-

आपण आदिदेव आणि सनातन पुरुष आहात. आपण या जगाचे परम आश्रयस्थान आहात. जग जाणणारेही आपणच व जाणण्याजोगेही आपणच आहात. परम धामही आपणच आहात. हे अनंतरूपा, आपण हे सर्व विश्व व्यापले आहे. ॥ ११-३८ ॥

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं
प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते
॥ ११-३९ ॥

अन्वयार्थ

वायुः = वायू, यमः = यम, अग्निः = अग्नी, वरुणः = वरुण,
शशाङ्कः = चंद्रमा, प्रजापतिः = प्रजांचे स्वामी ब्रह्मदेव, च =
आणि, प्रपितामहः = ब्रह्मदेवांचे पितासुद्धा, त्वम् = तुम्हीच
आहात, ते = तुम्हाला, सहस्रकृत्वः = हजारवेळा, नमः =
नमस्कार, नमः = नमस्कार, अस्तु = असो, ते = तुम्हाला, भूयः
अपि = पुन्हा सुद्धा नमस्कार, पुनः च नमः (अस्तु) =
आणखीसुद्धा अनेकवार नमस्कार असो ॥ ११-३९ ॥

अर्थ:-

आपण वायू, यमराज, अग्नी, वरुण, चंद्र, प्रजेचे स्वामी ब्रह्मदेव
आणि ब्रह्मदेवाचेही जनक आहात. आपल्याला हजार वेळा
नमस्कार नमस्कार असो. आपणाला आणखीही वारंवार
नमस्कार नमस्कार असोत. ॥ ११-३९ ॥

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः
॥ ११-४० ॥

अन्वयार्थ

अनन्तवीर्यम् = हे अनंत सामर्थ्ययुक्त, ते = तुम्हाला, पुरस्तात् = पुढून, अथ = आणि, पृष्ठः = मागून, नमः = नमस्कार, सर्व = हे सर्वात्मन, ते = तुम्हाला, सर्वतः एव = सर्व बाजूंनी, नमः = नमस्कार, अस्तु = असो, (यतः) = कारण, अमितविक्रमः = अनंत पराक्रमी असे, त्वम् = तुम्ही, सर्वम् = सर्व संसार, समाप्नोषि = व्यापून आहात, ततः = म्हणून, (त्वमेव) = तुम्हीच, सर्वः = सर्वरूप, असि = आहात ॥ ११-४० ॥

अर्थ:-

हे अनंत सामर्थ्यशाली, आपल्याला पुढून व मागूनही नमस्कार. हे सर्वात्मका, आपल्याला सर्व बाजूंनीच नमस्कार असो. कारण अनंत पराक्रमशाली अशा आपण सर्व जग व्यापले आहे. म्हणून आपण सर्वरूप आहात. ॥ ११-४० ॥

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अज्ञानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ११-४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥

११-४२ ॥

अन्वयार्थ

तव = तुमचा, इदम् = हा, महिमानम् = प्रभाव, अजानता = जाणला नसल्यामुळे, (त्वम् मम) = तुम्ही माझे, सखा = मित्र आहात, इति = असे, मत्वा = मानून, प्रणयेन = प्रेमाने, वा = अथवा, प्रमादात् = प्रमादाने, अपि = सुद्धा, मया = मी, हे कृष्ण = हे कृष्णा, हे यादव = हे यादवा, हे सखे = हे मित्रा, इति = याप्रकारे, यत् = जे (काही विचार न करता), प्रसभम् = हट्टाने, उक्तम् = म्हटले आहे, च = आणि, अच्युत = हे अच्युता, (मया) = माझ्याकडून, यत् = जे, अवहासार्थम् = विनोदाने, विहार शय्यासन भोजनेषु = विहार, शय्या, आसन, भोजन इत्यादींचे वेळी, एकः = एकटे असता, अथवा = अथवा, तत्समक्षम् = त्या मित्रांच्या समोर, अपि = सुद्धा, (त्वम्) = तुम्ही, असत्कृतः असि = अपमानित केले गेलात, तत् = त्या (सर्व अपराधांची), अप्रमेयम् = अचिंत्य प्रभाव असणाऱ्या अशा, त्वाम् = तुमच्याकडे, अहम् = मी, क्षामये = क्षमा मागत आहे ॥ ११-४१, ११-४२ ॥

अर्थ:-

आपला हा प्रभाव न जाणवल्यामुळे, आपण माझे मित्र आहात असे मानून प्रेमाने किंवा चुकीने मी हे कृष्णा, हे यादवा, हे सरख्या, असे जे काही विचार न करता मुद्दाम म्हटले असेल, आणि हे अच्युता, माझ्याकडून विनोदासाठी फिरताना, झोपताना, बसल्यावेळी आणि भोजन इत्यादी करताना आपला एकांतात किंवा त्या मित्रांच्या समक्ष जो अपमान झाला असेल, त्या सर्व अपराधांची अचिंत्य प्रभावशाली अशा आपणाकडे मी क्षमा मागत आहे. ॥ ११-४१, ११-४२ ॥

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्
।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ११-४३ ॥

अन्वयार्थ

अस्य = या, चराचरस्य = चराचर, लोकस्य = जगाचे, त्वम् = तुम्ही, पिता = पिता, च = आणि, गरीयान् = सर्वांत मोठे, गुरुः = गुरु (तसेच), पूज्यः = अतिपूजनीय, असि = आहात, अप्रतिमप्रभाव = हे अतुल प्रभावशाली, लोकत्रये = तिन्ही लोकांत, त्वत्समः = तुमच्या समान, अपि = सुद्धा, अन्यः =

दुसरा कोणी, न अस्ति = नाही (तर मग), अभ्याधिकः = अधिक तर, कुतः = कसा असू शकेल ॥ ११-४३ ॥

अर्थ:-

आपण या चराचर जगताचे जनक आहात. तसेच सर्वश्रेष्ठ गुरू व अत्यंत पूजनीय आहात. हे अतुलनीयप्रभावा, त्रैलोक्यात आपल्या बरोबरीचाही दुसरा कोणी नाही. मग आपल्याहून श्रेष्ठ कसा असू शकेल? ॥ ११-४३ ॥

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये
त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्
॥ ११-४४ ॥

अन्वयार्थ

तस्मात् = म्हणून, (प्रभो) = हे प्रभो, कायम् = शरीर, प्रणिधाय = चांगल्या प्रकारे तुमच्या चरणी अर्पण करून, (च) = आणि, प्रणम्य = प्रणाम करून, अहम् = मी, ईड्यम् त्वाम् = स्तुती करण्यास योग्य अशा तुम्ही, ईशम् = ईश्वराने, प्रसादये = प्रसन्न व्हावे म्हणून प्रार्थना करतो, देव = हे देवा, पिता इव = जसा पिता, पुत्रस्य = पुत्राचे, सखा इव = जसा मित्र, सख्युः = मित्राचे (आणि), प्रियः इव = जसा पती, प्रियायाः = प्रियतमा

पत्नीचे (अपराध सहन करतो, तसे तुम्हीसुद्धा माझे अपराध),
सोढुम् = सहन करण्यास, अर्हसि = योग्य आहात ॥ ११-४४ ॥

अर्थ:-

म्हणूनच हे प्रभो, मी आपल्या चरणांवर शरीराने लोटांगण
घालून नमस्कार करून स्तुत्य अशा आपण ईश्वराने प्रसन्न
व्हावे, म्हणून प्रार्थना करीत आहे. हे देवा, वडील जसे पुत्राचे,
मित्र जसे मित्राचे आणि पती जसे आपल्या प्रियतम पत्नीचे
अपराध सहन करतात, तसेच आपणही माझे अपराध सहन
करण्यास योग्य आहात. ॥ ११-४४ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ११-४५

॥

अन्वयार्थ

अदृष्टपूर्वम् = पूर्वी न पाहिलेले तुमचे हे आश्चर्यमय रूप, दृष्ट्वा
= पाहून, हृषितः = आनंदित, अस्मि = मी होत आहे, च = आणि,
मे = माझे, मनः = मन, भयेन = भयाने, प्रव्यथितम् = अती
व्याकूल होत आहे, (अतः) = म्हणून, तत् = ते, (तव) = तुमचे,
देवरूपम् एव = चतुर्भुज विष्णुरूपच, मे = मला, दर्शय = तुम्ही

दाखवा, देवेश = हे देवेशा, जगन्निवास = हे जगन्निवासा,
प्रसीद = तुम्ही प्रसन्न व्हा ॥ ११-४७ ॥

अर्थ:-

पूर्वी न पाहिलेले आपले हे आश्चर्यकारक रूप पाहून मी
आनंदित झालो आहे आणि माझे मन भीतीने अतिशय
व्याकूळही होत आहे. म्हणून आपण मला ते चतुर्भुज
विष्णुरूपच दाखवा. हे देवेशा, हे जगन्निवासा, प्रसन्न व्हा. ॥
११-४७ ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ११-४६
॥

अन्वयार्थ

तथा एव = त्याचप्रमाणे, किरीटिनम् = मुकुट धारण केलेल्या,
(तथा) = तसेच, गदिनम् चक्रहस्तम् = गदा व चक्र हातात
घेतलेल्या अशा, त्वाम् = तुम्हाला, द्रष्टुम् = पाहण्याची, अहम्
इच्छामि = मी इच्छा करतो, (अतः) = म्हणून, विश्वमूर्ते = हे
विश्वस्वरूप, सहस्रबाहो = हे सहस्रबाहो, तेन एव = त्याच,
चतुर्भुजेन रूपेण = चतुर्भुज विष्णु रूपात, भव = तुम्ही प्रकट
व्हा ॥ ११-४६ ॥

अर्थ:-

मी पहिल्यासारखेच आपणाला मुकुट धारण केलेले तसेच गदा आणि चक्र हातात घेतलेले पाहू इच्छितो. म्हणून हे विश्वस्वरूपा, हे सहस्रबाहो, आपण त्याच चतुर्भुज रूपाने प्रकट व्हा. ॥ ११-४६ ॥

श्रीभगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदंरूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥

११-४७ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान = भगवान श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, अर्जुन = हे अर्जुना, यत् = जे, त्वदन्येन = तुझ्याखेरीज इतर कोणीही, न दृष्टपूर्वम् = पूर्वी पाहिले नव्हते, (तत्) = ते, इदम् = हे, मे = माझे, परम् = परम, तेजोमयम् = तेजोमय, आद्यम् = सर्वांचे आदि, (च) = आणि, अनन्तम् = सीमारहित, विश्वम् = विराट, रूपम् = रूप, प्रसन्नेन = अनुग्रहपूर्वक, मया = मी, आत्मयोगात् = स्वतःच्या योगशक्तीच्या प्रभावाने, तव = तुला, दर्शितम् = दाखविले आहे ॥ ११-४७ ॥

अर्थ:-

भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, हे अर्जुना, मी तुझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी आपल्या योगशक्तीच्या प्रभावाने हे माझे परम तेजोमय, सर्वांचे आदि, सीमा नसलेले, विद्यत रूप तुला दाखविले. ते तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कोणीही यापूर्वी पाहिले नव्हते. ॥ ११-४७ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ११-४८ ॥

अन्वयार्थ

कुरुप्रवीर = हे अर्जुना, नृलोके = मनुष्यलोकात, त्वदन्येन = तुझ्याखेरीज दुसऱ्याकडून, एवंरूपः = अशा प्रकारे विश्वरूप असणाऱ्या, अहम् = मला, वेदयज्ञाध्ययनैः द्रष्टुम् न शक्यः = वेद आणि यज्ञ यांच्या अध्ययनाने पाहता येत नाही, दानैः न (द्रष्टुम् शक्यः) = दानांनीही पाहता येत नाही, क्रियाभिः न (द्रष्टुम् शक्यः) = क्रियांनी सुद्धा पाहता येत नाही, च = आणि, उग्रैः तपोभिः (द्रष्टुम् शक्यः) न = उग्र तपांनीही पाहता येत नाही ॥ ११-४८ ॥

अर्थ:-

हे अर्जुन, मानवलोकात अशा प्रकारचा विश्वरूपधारी मी वेदांच्या आणि यज्ञांच्या अध्ययनाने, दानाने, वैदिक कर्मानि आणि उग्र तपश्चर्यांनीही तुझ्याखेरीज दुसऱ्याकडून पाहिला जाणे शक्य नाही. ॥ ११-४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥

११-४९ ॥

अन्वयार्थ

मम = माझे, ईदृक् = अशाप्रकारचे, इदम् = हे, घोरम् = विकराल, रूपम् = रूप, दृष्ट्वा = पाहून, ते = तुला, व्यथा = व्याकुळता, मा = न होऊ दे, च = तसेच, विमूढभावः = मूढभाव सुद्धा, मा = न होऊ दे, त्वम् = तू, व्यपेतभीः = भयरहित, (च) = आणि, प्रीतमनाः = प्रीतियुक्त मन असणारा होऊन, तत् एव = तेच, मे = माझे, इदम् = हे (शंख, चक्र, गदा आणि पद्म यांनी युक्त चतुर्भुज), रूपम् = रूप, पुनः = पुन्हा, प्रपश्य = पाहा ॥ ११-४९ ॥

अर्थ:-

माझे या प्रकारचे हे भयंकर रूप पाहून तू भयभीत होऊ नकोस किंवा गोंधळून जाऊ नकोस. तू भीती सोडून प्रीतियुक्त

अंतःकरणाने तेच माझे हे शंख-चक्र-गदा-पद्म धारण केलेले
चतुर्भुजरूप पुन्हा पाहा. ॥ ११-४९ ॥

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वास्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥

११-५० ॥

अन्वयार्थ

सञ्जय = संजय, उवाच = म्हणाले, अर्जुनम् = अर्जुनाला, इति =
असे, उक्त्वा = सांगून, वासुदेवः = वासुदेव भगवंतांनी, भूयः =
पुन्हा, तथा = तसेच, स्वकम् = आपले, रूपम् = चतुर्भुजरूप,
दर्शयामास = दाखविले, च = आणि, पुनः = पुन्हा, महात्मा =
महात्म्या श्रीकृष्णांनी, सौम्यवपुः = सौम्यमूर्ती, भूत्वा = होऊन,
एनम् = या, भीतम् = भयभीत अर्जुनाला, आश्वासयामास = धीर
दिला ॥ ११-५० ॥

अर्थ:-

संजय म्हणाले, भगवान वासुदेवांनी अर्जुनाला असे सांगून
पुन्हा तसेच आपले चतुर्भुजरूप दाखविले आणि पुन्हा

महात्म्या श्रीकृष्णांनी सौम्य रूप धारण करून भयभीत अर्जुनाला धीर दिला. ॥ ११-७० ॥

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ११-७१ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, जनार्दन = हे जनार्दना, तव = तुमचे, इदम् = हे, सौम्यम् = अतिशांत, मानुषम् रूपम् = मनुष्यरूप, दृष्ट्वा = पाहून, इदानीम् = आता, (अहम्) = मी, सचेताः = स्थिरचित्त, संवृत्तः अस्मि = झालो आहे, (च) = आणि, प्रकृतिम् = आपल्या स्वाभाविक स्थितीप्रत, गतः = प्राप्त झालो आहे ॥ ११-७१ ॥

अर्थ:-

अर्जुन म्हणाला, हे जनार्दना, आपले हे अतिशय शांत मनुष्यरूप पाहून आता माझे मन स्थिर झाले असून मी माझ्या मूळ स्थितीला प्राप्त झालो आहे. ॥ ११-७१ ॥

श्रीभगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदंरूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ११-५२ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, मम = माझे, यत् = जे, रूपम् = चतुर्भुज रूप, (त्वम्) = तू, दृष्टवान् असि = पाहिले आहेस, इदम् = हे, सुदुर्दर्शम् = सुदुर्दर्श म्हणजे पाहण्यास फार दुर्लभ आहे, देवाः अपि = देवतासुद्धा, नित्यम् = सदा, अस्य = या, रूपस्य = रूपाच्या, दर्शनकाङ्क्षिणः = दर्शनाची आकांक्षा करीत असतात ॥ १०-५२ ॥

अर्थ:-

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, माझे जे चतुर्भुज रूप तू पाहिलेस, ते पाहावयास मिळणे अतिशय दुर्लभ आहे. देवसुद्धा नेहमी या रूपाच्या दर्शनाची इच्छा करीत असतात. ॥ ११-५२ ॥

नाहं वेदैर्नतपसा न दानेन न वैजयया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ११-५३ ॥

अन्वयार्थ

यथा = ज्याप्रकारे, (त्वम्) = तू, माम् = मला, द्रष्टवान् असि = पाहिले आहेस, एवंविधः = अशा प्रकारच्या चतुर्भुजरूप असणाऱ्या, अहम् = माझे, वेदैः द्रष्टुम् न शक्यः = वेदांच्या अध्ययनाद्वारे दर्शन होणे शक्य नाही, तपसा न (द्रष्टुम् शक्यः) = तपस्येमुळेही दर्शन होत नाही, दानेन न (द्रष्टुम् शक्यः) = तसेच दानानेही मला पाहाणे शक्य नाही, च = आणि, इज्यया न (द्रष्टुम् शक्यः) = यज्ञानेही पाहाणे शक्य नाही ॥ ११-५३ ॥

अर्थ:-

तू जसे मला पाहिलेस, तशा माझ्या चतुर्भुज रूपाचे दर्शन वेदांनी, तपाने, दानाने आणि यज्ञानेही मिळणे शक्य नाही. ॥ ११-५३ ॥

भवत्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ११-५४ ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, परन्तप अर्जुन = हे परंतपा (अर्थात शत्रुतापना) अर्जुना, एवंविधः = अशा प्रकारच्या चतुर्भुजरूपधारी, अहम् = मला, द्रष्टुम् = प्रत्यक्ष पाहाणे, च = आणि, तत्त्वेन ज्ञातुम् = तत्त्वतः जाणणे, च = तसेच, (मयि) = माझ्यामध्ये, प्रवेष्टुम् =

प्रवेश करणे म्हणजे माझ्यात एकीभावाने प्राप्त होणे, अनन्यया भक्त्या = अनन्य भक्तीनेच, शक्यः = शक्य आहे ॥ ११-५४ ॥

अर्थ:-

परंतु हे परंतपा (अर्थात शत्रुतापना) अर्जुना, अनन्य भक्तीने या प्रकारच्या चतुर्भुजरूपधारी मला प्रत्यक्ष पाहणे, तत्त्वतः जाणणे तसेच (माझ्यात) प्रवेश करणे अर्थात (माझ्याशी) एकरूप होणेही शक्य आहे. ॥ ११-५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषुयः स मामेति पाण्डव ॥ ११-५५ ॥

अन्वयार्थ

पाण्डव = हे पांडवा (अर्थात पांडुपुत्र अर्जुना), यः = जो पुरुष, मत्कर्मकृत् = केवळ माझ्यासाठी संपूर्ण कर्तव्य-कर्मे करणारा आहे, मत्परमः = मत्परायण आहे, मद्भक्तः = माझा भक्त आहे, सङ्गवर्जितः = आसक्तिरहित आहे, (च) = आणि, सर्वभूतेषु = सर्व भूतांच्या ठिकाणी, निर्वैरः = वैर भावनेने रहित आहे, सः = तो (अनन्य भक्तीने युक्त असा पुरुष), माम् (एव) = मलाच, एति = प्राप्त करून घेतो ॥ ११-५५ ॥

अर्थ:-

हे पांडवा (अर्थात् पांडुपुत्र अर्जुना), जो पुरुष केवल माइयाचसाठी सर्व कर्तव्यकर्म करणारा, मलाच परम आश्रय मानणारा, माझा भक्त आसक्तिरहित असतो आणि सर्व भूतमात्राविषयी निर्वैर असतो, तो अनन्य भक्त मलाच प्राप्त होतो. ॥ ११-७७ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

ॐ हे परमसत्य आहे. याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषद तथा ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्राविषयी श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील विश्वरूपदर्शनयोग नावाचा हा अकरावा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ११ ॥